

В. О. БАРВІНСЬКИЙ.

ДМИТРО ІВАНОВИЧ БАГАЛІЙ, ЯК ІСТОРИК СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ.

Дм. Йв. Багалій працював у різних галузях історії України історіографії, історії давньої Русі, Лівобічної, Слобідської України, Запорожжя й південної України, останніми часами (з 1918 р.) він цікавивсь історією громадської думки та рухів і написав декілька статтів на ці теми. Але можна напевне сказати, що в жадній з названих галузів не зробив він так багато, як для дослідження минулого Слобожанщини: в оцій царині його праці справді зробили епоху. Щоб пересвідчитися в цім, досить тільки нагадати як було науково розроблено історію Слобожанщини перед тим, як з'явилися праці Дм. Йвановича. Ця історія в розумінні наукового розроблення являла собою справді „ди́ке поле“, terra incognita, де, як влучно висловивсь Д. П. Міллер, лиш де-не-де „были проложены первыя борозды, разрозненныя и случайныя“¹⁾. Серед оцих-ото борозен на першому місці слід поставити працю преосв. Філарета „Историко-статистическое описание Харьковской епархіи“ (вип. 1—5 Москва — Харьковъ 1852, стор. 58), що дає чимало й для загальної історії Слобожанщини; у цій праці використано й деякі місцеві архівні матеріяли. Інші праці: П. Головинського „Слободскіе казачьи полки“ (Спб. 1864), Гербея „Иромскій слободскій казачій полкъ“ (Спб. 1852), начерки Г. Ф. Квітки „Записки о слободскихъ полкахъ“ і І. І. Срезневського „Историческое изображение гражданскаго устройства Слободской Украйны“ (Харьковъ, 1883) дають дещо для політичної історії краю (надто, праця Головинського, що заснована на архівних матеріялах), для внутрішньої-ж дуже мало та й те не зівсіді певне.

Д. П. Міллер переводить аналогію між тим, як заселили „ди́ке поле“ черкаси, виходні з-за Дніпра, і тим, як розробив своєрідне „ди́ке поле“ історії Слобожанщини Дм. Йв. Багалій. Року 1883 на це ди́ке поле, пише він, „пришелъ человекъ, тоже черкашенинъ, тоже выходець изъ-за Днѣпра“²⁾. З властивою йому енергією, не покладаючи рук, заходився Дм. Йв. досліджувати минуле Слобожанщини, і наслідком його невтомної праці зроблено багато: видано

¹⁾ Д. П. Миллеръ, Багалій и Слободская Украйна (Сборникъ Харьковск. Историко-Филологич. Общества, т. XX, Харьковъ, 1912, стр. XLIV.

²⁾ Д. П. Миллеръ, *ibidem*.

двоє томів „Матеріаловъ для исторіи колонизаціи и быта“, зібраних у місцевих і московських архівах, у низці праць з'ясовано залюднення Слобожанщини, історію матеріальної і духовної культури, головні етапи її історичного процесу.

Дм. Йв. поклав початок науковому розробленню історії Слобожанщини і показав шлях наступним дослідникам. Слід відзначити характерну рису в науковій творчості Дм. Йв.: це тісний зв'язок її з його громадською діяльністю. Дм. Йв. ніколи не належав до вчених, котрі замикаються в рамці своєї роботи, не цікавлячись тим що робиться навкруги. Для Дм. Йв. громадська діяльність була за необхідне доповнення його наукової праці. Здається, мало є таких учених, що їм судила доля науково розробляти історію того краю, на користь якого вони працюють у громадській царині. Дм. Йв. як-раз і належить до таких учених. Відколи Дм. Йв. обрано на доцента Харківського університету і він став жити в Харкові, відтоді почалася його громадська діяльність. Громадська бібліотека, комітет грамотности, міська дума, університет — це головні установи, де працював Дм. Йв.

Цікаво відзначити, що наукові праці Дм. Йв. відповідають головним лініям його громадської діяльності. Дм. Йв. віддав багато сил роботі на полі освіти, і ось питання освіти та культури на Слобожанщині він розроблює в низці розвідок та статтів. Дм. Йв. — гласний міської думи, а потім і міський голова, він-же — історик Харкова. Вивчаючи минуле Слобожанщини, Дм. Йв. відчув потребу працювати для своєї другої батьківщини, як громадський діяч.

Зробивши оці зауваження огляньмо тепер наукову діяльність Дм. Йв. в царині дослідів над минулим Слобідської України.

За одну з перших і головніших праць Дм. Йв. з історії Слобожанщини є його велика розвідка, докторська дисертація „Очерки изъ исторіи колонизаціи и быта степной окраины Московскаго государства“ (Томъ I-й. Історія колонизаціи. Москва. 1887 (71 арк.)). Безперечно, цю працю належить поставити в зв'язок з магістерською дисертацією Дм. Йв. „Історія Съверской землі до половини XIV ст.“ (Київ, 1882), в тому розумінні, що в „Очеркахъ“ автор досліджує історичну долю тієї території, яка чималою своєю частиною ввійшла до складу Чернігово-Сіверської землі. Працюючи в цій галузі, Дм. Йв. і далі виконував був, так-би мовити, заповіт київської історичної школи В. Б. Антоновича, що ставила за головне своє завдання — розробляти історичний процес за обласним принципом. Так пояснював напромак своїх наукових інтересів і сам Дм. Йв. у промовах у зв'язку з трицятилітнім юбілеєм. „Изъ школы моего учителя, проф. В. Б. Антоновича, я вынесъ убѣжденіе въ необходимости разработки исторіи по областямъ“¹⁾. У другій своїй промові

¹⁾ Сборникъ Харьк. Ист.-Фил. Общ. Т. XX, стор. XXV.

Дм. Ів. каже, що він приїхав до Харкова, щоб присвятити свої сили місцевій історії, „и меня напутствовали въ этомъ намѣреніи великіе авторитеты въ области южнорусской исторіи — В. Б. Антоновичъ и Н. И. Костомаровъ“¹⁾.

Для своєї праці Дм. Ів. використав наявну друковану літературу (прогалин у нього що-до цього автор офіційної рецензії за дорученням од Російської Академії Наук проф. А. Корсаков помітив мало), головна-ж вага її полягає в тому, що в ній використано архівні матеріали — Харківського Історичного архіву, „казенної“ палати, окружного суду й деяких фамільних архівів, а надто Білгородського столу Розряду Московського Архіву Міністерства Юстиції. Слід відзначити, що цей останній фонд Костомаров називав „чащами“, підкреслюючи цим, як важко працювати над його матеріалами²⁾.

Розвідка складається з 5 розділів: 1-й присвячено історично-топографічному нарисові степової окраїни, 2-й — московській державній колонізації перед Олексієм Михайловичем, 3-й — переселенню українців до Московської держави перед Олексієм, 4-й — російській державній колонізації з часів Олексієвих, 5-й — українській колонізації з Олексієвих часів. Автор цілком слушно починає свою працю нарисом природньо-географічних умов, що владно визначили характер життя перших поселенців країни³⁾. Всі питання, що ввійшли до теми згідно з планом автора, розглянено докладно, а іноді навіть вичерпливо. У своєму викладі автор віддає належну увагу суміжним питанням, що хоч і не стосуються безпосередньо до теми, але неминуче потрібні для її повного розуміння. Тому Дм. Ів., щоб докладно з'ясувати, в яких умовах відбувалася колонізація, розказує в розділі 2-м про татарські кочовища та побут, а в 3-м — про татарські напади, що так перешкоджали мирному життю країни, крок за кроком стежить у розд. 3-м за переходами виходнів-козаків з Правобережжя перед Олексієм Михайловичем. На думку деяких критиків, Дм. Ів. захоплюється подробицями в таких питаннях, що їх досить було тільки зачепити, широко користується друкованими джерелами, наповняючи ними надмірно текст⁴⁾. Що правда, можна було-б де-в-чим скоротити виписки з джерел або переказ їх, але зрозуміло знов-же, що всі перелічені питання, не зайві для теми, як це довів у спеціальній статті Дм. Ів., а аж надто потрібні⁵⁾. Критики розходяться між собою в ро-

¹⁾ Сборникъ Харьк. Ист.-Фил. Общ. Т. XX, стор. XXXVII.

²⁾ Д. Л. Мордовцевъ, Н. И. Костомаровъ, „Русск. Стар.“, 1835, № 12. Стор. 658 — 659.

³⁾ Д. П. Міллер. О. с., стор. XLV.

⁴⁾ Корсаковъ О. с., стор. 84, 92—93; „Русская Мысль“, 1887, № 7, стор. 407. Журн. Мин. Нар. Просв. 1887, № 11, стор. 132, 135.

⁵⁾ Ньсколько словъ о характерѣ колонизаціи южной степной окраины Московскаго государства, „Очерки изъ русской исторіи“, т. 2, Харьк. 1913.

зумінні того, чи важливий даний екскурс для теми і тому чи заслуговує він на докладніший виклад, чи ні. Отож, Корсаков зазначає, що Дм. Йв. дуже докладно зупиняється на кримських походах кн. Голіцина¹⁾, на погляд-же П. Попова, цьому питанню, навпаки, автор віддав не досить уваги²⁾.

Дм. Йв. у передмові до своєї праці відзначає, що історія колонізації степової окраїни спеціально цікава тим, що тут для однієї культурної мети зійшлися дві галузі „руссаго племени“ — московська й українська (стор. 11). Московська колонізація мала переважно державний характер; народня вільна московська колонізація не була так широко розвинена, як українська; дані про ню в джерелах дуже неповні (Ibid., стор. 377). Автор рецензії, вміщеної в журн. „Русск. Мысль“, головну увагу присвятив як-раз цьому питанню, намагаючись довести, що не можна протиставити московську колонізацію, як державну, українській, як народній (стор. 407). Будь-що-будь, не можна вважати, що в своїй розвідці Дм. Йв. не об'єктивно сторонничо ставиться до питання про характер московської колонізації, як це робить рецензент „Русской Мысли“ (він не каже цього ясно, але розум його зауважень такий)³⁾. Дм. Йв. цілком правильно оцінює роль московської народньої колонізації, що вона не могла широко розгорнутися і за це свідчать і документальні дані і апріорні міркування⁴⁾.

Розвідка Дм. Йв. — це, безперечно, цінна вкладка в історіографію Слобожанщини. Суворий критик проф. Корсаков відзначає, що деякі питання в розділах 3, 4 і 5 розроблено монографічно і що розроблення цеє має не аби-яку ціну; перші осади українців у донецьких степах, опис Білгородської лінії, масові переселення з Правобічної України, пільгові та надані грамоти⁵⁾. Рос. Акад. Наук по заслугі оцінила розвідку Дм. Йв., призначивши за неї Уварівську нагороду.

Дм. Йв. не пощастило, як він був гадав, продовжити свою розвідку й написати ще й 2-й том, присвячений побутовій історії. Але він не припинив своєї дослідчої роботи над минулим Слобожанщини: далі збирав матеріяли, писав статті з місцевої історії, рецензії на праці, що так або инакше стосуються до історії Слобожанщини. Всі оці праці, вміщені свого часу по різних спеціальних і мало відомих виданнях, Дм. Йв. видав у т. 2-му „Очерковъ по русской исторіи“, що має назву „Монографіи и статьи по исторіи Слободской Украины“ (Харьковъ, 1913). У цьому томі ми маємо статті, присвя-

¹⁾ Корсаков. О. с., стор. 93.

²⁾ „Журн. Мин. Нар. Прос.“ 1887, № 11, стор. 135.

³⁾ „Русская Мысль“, 1887, № 7, стор. 405.

⁴⁾ Нѣсколько словъ о характерѣ колонизаціи... стор. 241, 247.

⁵⁾ Корсаков. О. с., стор. 94—95.

чені історії залюднення Слобожанщини, економічним стосункам, історичним діячам, а так само й бібліографічного характеру. У статті „Заселеніє Слободской України и общій ходъ ея культурнаго развитія до открытія въ Харьковѣ университета“ культурний стан Слобожанщини розглянено в звязку з залюдненням краю й економічними умовами. „Краткій историческій очеркъ торговли (преимущественно ярмарочной) въ Слободской Украинѣ въ XVII и XVIII вв.“ і „Ярмарки г. Харькова въ XVIII в.“ показали на підставі друкованих і архівних даних невідому доти сторінку з історії економічного життя на Слобожанщині. Значіння виборів до Катерининської Комісії і зміст наказів слобідського дворянства докладно з'ясовано в спеціальній статті. В докладній рецензії, написаній за дорученням од Рос. Акад. Наук на розвідку І. К. Миклашевського (Къ исторіи хозяйственнаго быта Московскаго государства. Часть I. Заселеніє и сельское хозяйство южной окраины XVII в. Москва. 1894) Дм. Йв. мав змогу торкнутися близької йому теми і з'ясувати вагу цієї праці в історіографії, поодзначавши прогалини, а так само доповнивши та виправивши де-в-чім авторові висновки.

В цьому-ж томі вміщено статтю „Стихийныя бѣдствія и борьба съ ними въ Слободской Украинѣ въ XVII и XVIII вв.“, біографічні нариси, присвячені В. Н. Каразінові, слобідським полковникам — Перекрестову та Донець-Захаржевському і бібліографічні статті: огляд праць та матеріалів до історії Слобожанщини з 1880 до 1890 р. і відповіді з приводу рецензій на „Очерки изъ исторіи колонизаціи“.

Історія освіти в Слобідській Україні — це та тема, що нею особливо цікавивсь Дм. Йв. і чимало попрацював — вперто, пильно — над її розробленням. Наслідком цієї праці з'явилася низка статтів, вміщених по різних виданнях — газетах та журналах — і двотомова монографія, присвячена історії Харківського університету. Праці над історією просвіти видало Харківське історично-філологічне товариство з нагоди 30-тиріччя науково-педагогічної діяльності Дм. Йв. в XX т. свого „Сборника“ під назвою „Просвіта“ (Харьковъ. 1912).

Статті, вміщені в „Сборникъ“, своїм змістом стосуються до Сквороди, історії Харківського університету й місцевих культурних діячів і взагалі місцевого громадського життя; в цьому-ж „Сборникъ“ вміщено і критично-бібліографічні замітки як з приводу рецензій на праці Дм. Йв., так і нових праць з історії Слобожанщини.

У статті „Григорій Саввичъ Скворода“ Дм. Йв. докладно знайомить з наукою, життям та значінням Сквороди, користуючись найбільше його творами в виданні Харківського Історично-Філологічного Товариства (Сборникъ, т. VII, Харьковъ, 1894). Ці твори зібрав та зредагував Дм. Йв. Отож велика його заслуга полягає в тім, що він відкрив для вченого світу твори філософа і дав спробою дальшим дослідникам спиратися в своїх дослідах на джерела

такої першорядної ваги, як от твори того чи іншого письменника або діяча.

В. Н. Каразін, як відомий громадський діяч і засновник Харківського університету, остільки тісно зв'язаний з історією просвіти на Слобожанщині, і взагалі дуже цікавий як особа, не міг не притягти до себе уваги Дм. Йв. В цьому збірнику вміщено статті „Просвѣтительная дѣятельность В. Н. Каразина“, „Роль В. Н. Каразина, С. О. Потоцкаго и И. Ф. Тимковскаго въ первоначальномъ устроении Харьковскаго Университета“, де з'ясовано великі послуги, що зробив був своєю діяльністю Харківщині Каразін. Обороні Каразіна від огудників, що заперечували його роль в заснуванні університету й взагалі не шкодували чорних фарб, описуючи його діяльність, присвячено статті Дм. Йв. „Научная критика, памфлетъ или пасквиль“ і „Pro domo sua“, де Дм. Йв. дотепно і переконливо спростовує твердження супротивників ¹⁾).

У низці своїх статтів вивів Дм. Йв. діячів Слобожанщини на культурному полі. Тут проходять перед нас — Фотієв, Самборський, Урюпін, І. С. Ризький, Г. П. Успенський, Т. Ф. Осиповський, І. Ф. Вернет, що відчували потребу працювати на користь рідного краю, допомагаючи, скільки сил ставало, заснуванню університету (Фотієв, Урюпін), працюючи для поліпшення сільського господарства (Самборський), або як професори й журналісти.

Історія просвіти на Слобожанщині цікавила Дм. Йв., як справедливо зазначає Д. П. Міллер ²⁾ тому, що в ній виявляється характерна риса, а саме розвиток громадської ініціативи, ідеї „общественнаго почина“, бо завдяки оцьому „почину“, зацікавленості суспільства в розвитку культури з'явилися університет, колегіум, інститут „благородныхъ дѣвиць“.

Статті „Характеристика просвѣтительной дѣятельности Харьковскаго университета за первое десятилѣтіе его существования“ і „Удаление проф. Шада изъ Харьковскаго университета“ становлять окремі екскурси, що ввійшли в велику розвідку Дм. Йв., присвячену історії Харківського університету: „Опытъ истории Харьковскаго университета“ (по неизданнымъ матеріаламъ. Томъ I-й (1802—1805). Харьковъ, 1893—1898. Т. II-й (1815—1835). Харьковъ, 1904. Ця розвідка являє собою капітальну працю (83 друк. арк.), що має значіння не тільки для історії університету, але й взагалі для історії освіти та культури України та Росії. „Это богатый вкладъ въ сокровищницу истории русской культуры — трудъ, равноцѣннаго которому не имѣлъ ни одинъ русский университетъ“, так оцінює значіння цієї розвідки Д. П. Міллер ³⁾).

¹⁾ Дм. Йв. підготував до друку „Сочиненія, письма и бумаги В. Н. Каразина“, що їх і видав Харківський університет (Харьковъ 1909). Це видання дає змогу на підставі перводжерел вивчати не тільки особу Каразіна, але й ту цікаву добу.

²⁾ Д. И. Багалъй и Слободская Украина, стор. XLVI.

³⁾ О. с., стор. XLVII.

В основу розвідки, окрім друкованої літератури, покладено архівні матеріали Харкова та Петербургу: Харк. університету і міністерства народної освіти. Правда, офіційний рецензент I-го тому В. І. Срезневський (працю було подано до Російської Академії Наук щоб одержати т. зв. Уварівську нагороду) закидав Дм. Йв., що він у недостатній мірі використав для своєї теми архів Харківського університету ¹⁾, цей „почти нетронутый неисчерпаемый рудникъ драгоценныхъ матеріаловъ“, як називає його, і сам Дм. Ив. ²⁾. Але не можна не погодитися з Дм. Йв., що для систематичного розроблення архіву, щоб усебічно використати його багатий зміст, „пришлось бы перерыть весь архивъ, что, конечно, абсолютно невозможно, въ особенности, если принять во внимание огромное количество документовъ и отсутствие ихъ научнаго описанія“ ³⁾. Треба визнати, що й у такому своєму вигляді, коли матеріали університетського архіву не використано цілком, розвідка Дм. Ив. вражає багатством та свіжістю матеріалів, що вперше ввійшли в науковий вжиток.

Заслуга авторова полягає в тім, що історію університету він розглядає не ізольовано, а в звязку з даною історичною обстановою. Тому 1-й розд. I-го тому говорить про „культурное состояніе Харьковскаго края до открытія университета“: тут мова йде про господарчі умови Харківщини наприкінці XVIII й на початку XIX вв. і культурний стан: розвиток освіти, вплив Сковороди, колегіум, то-що. Багатий на дані й 2-й розділ, присвячений заснуванню університету й ролі в цій події В. Н. Каразіна. У дальших розділах розглянено такі питання: університетське самоврядування, матеріальні кошти університету і його навчально-допомічні установи, педагогічна та наукова діяльність професорів, студенти, побут та звичаї університетського оточення, роля університету в розвитку середньої та нижчої освіти. Всі ці розділи дають виразне розуміння про вагу університету в місцевому житті та його внутрішній стан. На особливу увагу заслуговують розділи 6-й про студентів та останній 8-й, де автор розглядає діяльність університету в новій сфері, а саме догляд за середньою та нижчою освітою на великій території Харківської шкільної округи „Вопросы, затронутые этой главой такъ насущны, такъ интересны — каже Срезневський — что, несмотря на то, что во многомъ они выходятъ изъ предѣловъ исторіи университета, нельзя не поблагодарить автора за ихъ разработку“ ⁴⁾. Авторові дані, в своїй сукупності становлять цікаву сторінку з історії освіти. Отож Дм. Йв. зробив цілком правильно, що присвятив їй окремий розділ у своїй розвідці.

¹⁾ Разборъ сочиненія Д. И. Багалія „Опытъ исторіи Харьковскаго университета“. Отчетъ о 41-мъ присужденіи наградъ гр. Уваровой. Спб 1901, ст. 179—180.

²⁾ Опытъ исторіи... т. I, стор. 8.

³⁾ Ibid., стор. 9.

⁴⁾ Срезневскій. О. с. стор. 207.

За таким самим більше-менше планом збудовано й 2-й том „Опыта“, що охоплює добу з 1815 до 1835 р., себ-то до видання 2-го загального статуту російських університетів, бо й у ньому окремі розділи присвячено університетському самоврядуванню, матеріальним коштам, науково-педагогічній діяльності і побутові професорів, життю студентів і ролі університету в розвитку середньої та нижчої освіти. Ще в більшій мірі ніж 1-й, цей том спирається на архівний матеріал: автор уводить його і до тексту, як у 1-му томі. У передмові Дм. Йв., передбачаючи закиди критики, пояснює, що він і не міг зробити инакше, „когда мнѣ одному нужно создавать въ одно и то же время и фактическое содержание ‚Опыта‘ и дѣлать оцѣнку явлений, и разрѣшать темные и спорные вопросы“¹⁾, отже давати вперше і історичний виклад, і критичний дослід.

Деякі розділи, як визнає сам Дм. Йв., то не що инше, як систематичний звід сирового матеріалу; але автор не ухиляється „ни отъ критическаго разбора фактовъ и мнѣній, ни отъ оцѣнки самыхъ событий и дѣятелей, ни отъ обобщеній“ і робить це, додамо від себе, частенько. Деякі розділи цікаві не тільки для історії Харківського університету, ба й для історії просвіти. Таке значіння, безперечно, мають розділ 1-й про самоврядування, 4-й, що подає, так-би мовити, загальний образ життя студентства: умови перебування в університеті, студентські організації, науково-літературні праці, провини окремих студентів і 5-й про ролі університету в розвитку середньої та нижчої освіти. Зміст цього розділу дуже багатий: тут наведено статистичні дані про шкільні заклади в межах округи за різні роки, розказано про стан шкіл, з'ясовано на підставі споминів, як ставилися до університету підлеглі йому вчителі. Дм. Йв. не довів історії університету до тієї хронологічної межі—1883 р., яку він поставив собі за планом, тоб-то кінчаючи добою, коли мав чинність статут 1863 р., але завдяки Дм. Йв. Харківський університет в річницю свого столітнього існування мав уже 2 томи своєї історії, що й досі не втратили свого значіння.

Всі оці праці, засновані переважно на архівних матеріалах, здобули Дм. Йв. в науковому світі славу найкращого знавця Слобожанщини, що стала для нього за правдиву другу батьківщину. Отож цілком зрозуміло, що Харківська міська дума, бажаючи відзначити 250-річний юбілей м. Харкова (1905 року), виданням відповідної монографії, не могла себе краще поради, як доручити Дм. Йв., нехай складе історію міста. І, справді, тільки такий вчений, як Дм. Йв., добре обізнаний із джерелами до історії Слобожанщини, озброєний критичною аналізою, підготований і, так-би мовити, випробуваний в науково-дослідчих роботах, міг опанувати величезний сировий матеріал, а не розгубитися в ньому, що неминуче сталося-б

¹⁾ „Опытъ исторіи Харьк. у-та“, т. 2-й, стор. 2.

з недосвідченим дослідником, адже, щоб скласти історію Харкова, що охоплювала-б усі сторони життя цієї Слобожанської столиці, треба було переглянути та обробити силу матеріалів як архівних, так і друківаних, а так само всяких звідомлень, що їх надіслали різні установи та особи, ласкаво відгукнувшись на авторів заклик. У складанні історії м. Харкова діяльну участь узяв найближчий учень Дм. Йв. і „соратник“ на науковому полі Д. П. Міллер (помер 1913 р.), талановитий історик права Лівобережної України. Сам Дм. Йв. зазначив у статті, присвяченій пам'яті Д. П. Міллера, що, як-би не було в нього такого співробітника, як небіжчик Д. П., „этотъ трудъ не могъ бы выйти въ намѣченномъ масштабѣ и планѣ“¹⁾.

Авторам довелось покласти багато впертої ретельної праці, щоб виконати як слід це важливе доручення. Трое років пішло на збирання матеріалів для 1-го тому: довелось переглянути десятки тисяч аркушів архівних матеріалів міської думи, губерського правління, казенної палати, духовної консисторії, що їх ще не торкалася, можна напевне сказати, дослідникова рука; чималу роботу такого-ж характеру треба було зробити і над матеріалами деяких московських та петербурзьких сховищ — „Главнаго Штаба“ і „Публичной Библиотеки“²⁾. У праці авторів історія міста починається з 1655 р., себ-то часу заснування і доведено її до 1905 р. 1-й том присвячено XVII — XVIII в., другий — XIX та початку XX в. (вийшов у світ 1912 р.). Обидва томи містять у собі 192 друковані аркуші. Не перебільшуючи, можна сказати, що такої повної докладної історії, та ще й треба додати — наукової не мало жадне місто в колишній Росії. О. Я. Єфименкова в своїй рецензії на перший том мала повну рацію сказати, що історія Харкова має певне теоретичне, наукове значіння, бо тільки на основі таких праць може повстати „будущая научная история русскаго города“³⁾. Рецензент другого тому В. Ю. Данилевич зазначає, що наукова література (російська. В. Б.) вперше має історію міста, складену за такою просторою та різнобічною програмою⁴⁾. За перший та другий томи присуджено повну премію Харківського Земельного Банку при Харківським університеті. Така висока оцінка цілком відповідає великій науковій вартості праці. Деякі її розділи являють собою справжні наукові монографії, присвячені окремим питанням (історії міста). У першому томі перу Дм. Йв. належить 11 розділів, у другому — 18. У першому томі

¹⁾ Памяти Д. П. Миллера. „Вѣстникъ Харьковскаго Истор.-Филол. О-ва“. Вып. 5. Харьковъ, 1914, стор. 22.

²⁾ Д. И. Багалій и Д. П. Миллеръ. Исторія г. Харькова за 250 лѣтъ его существованія (съ 1655 по 1905 годъ). Томъ I. Харьковъ, 1905. Стор. 1.

³⁾ А. Я. Ефименко (Отчетъ Комитета о 3-емъ очередномъ присужденіи премій учред. Харьк. Зем. Банкомъ. Харьковъ, 1904, стор. 24).

⁴⁾ Отчетъ Комитета о 6-мъ очередномъ присужденіи премій, учр. Харьк. Зем. Банкомъ. Харьковъ, 1913, стор. 11.

Дм. Йв. обробив питання, зв'язані з початковою історією міста: заснування м. Харкова, його топографія XVII—XVIII в., склад та рух людности, Харків, як адміністративний осередок, а так само економічний побут: промисли, ремесла й торгівля, і питання ідеологічного та побутового характеру — церква й духівництво, освіта, наука, письменство, мистецтво, побут та звичаї харківського громадянства. У другому томі Дм. Йв. належать розділи про ярмаркову та постійну торгівлю, кредитові установи, освіту, науку, письменство, мистецтво, побут і відзиви про Харків сучасників. Не всі розділи однакові, зрозуміло, своєю вартістю: деякі вичерпують поставлені питання усіма сторонами, даючи повне розуміння про його походження та розвиток, деякі назначають головні етапи в розвитку того чи іншого явища, не подаючи про нього таких докладних даних, які ми бачимо в інших розділах. Це пояснюється складністю завдань, що стояли перед Дм. Йв., як редактором усієї праці і автором — охопити всі сторони життя міста, що являлося за фокус, де сходилися всі нитки політичного, економічного та культурного життя Слобожанщини. Автори намагалися виконати своє завдання так, щоб усі сторони життя міста з'ясувати в своєму викладі з однаковою повнотою. Але таке завдання на всеньку його широчінь можна було-б виконати хіба шляхом колективного оброблення окремих тем, що з них складається історія Харкова, а не силами двох авторів, на яких і так спала надто тяжка робота що-до збирання матеріялів та їх оброблення. Тому деякі розділи, що для них було зібрано досить матеріялів, оброблені як слід і виглядають як справжні наукові монографії, що всебічно освітлюють питання, а деякі, що для них підчас писання роботи не було достатнього матеріялу, а відшукувати його далі — значило-б затягувати справу, видаються неповними, не досить обробленими в усіх своїх частинах. Силкуючись використати геть чисто весь зібраний матеріял, автори вводять іноді і сировий матеріял у свій виклад у чистому його вигляді. На переваження, так-би мовити, сировим необробленим матеріялом деяких розділів, наприклад, присвячених економічним питанням у першому й другому томах, вказували як на хибу рецензенти Єфименкова й Данилевич¹⁾. Якщо зважити величезність та складність завдання, такі хиби цілком зрозумілі і запобігти їм важко. Проте В. Ю. Данилевич визнає, що згадані розділи являють собою цікавий нарис економічної еволюції Харкова, а в іншому місці він зазначає, що ці розділи — справжні монографії, де автор, досліджуючи питання, являється піонером²⁾. Можна додати до цього, що Дм. Йв. як цими розділами, так і розділом 4-м у першому томі, де йде мова про еконо-

¹⁾ Отчеть Ком-та о 3-емъ присужд., стор. 21—22; 6-мъ, стор. 8.

²⁾ Отчеть Ком-та о 6-мъ присужд. стор. 6, 11.

мічний побут XVII—XVIII в., зробив цінну вкладку в економічну історію Слобожанщини. Основні питання початкової історії Харкова — про заснування міста, зростання території, склад та рух людности, організація влади в козацький період, та після губерської реформи Щербинина розглянув Дм. Йв., використавши всі як друковані, так і архівні матеріали з властивим йому вмінням критично оцінювати дані та й дав на них науково обгрунтовані відповіді.

Історія просвіти та культурного будівництва Слобожанщини становлять, як ми бачили, один із важливих наукових інтересів Дм. Йв., на оброблення оцих питань він віддав чимало часу та сил. Розглядаючи ці питання в „Історії г. Харькова“, Дм. Йв. почасти використовує свої праці, що стосуються до них своїм змістом, почасти-же впроваджує в науковий обіг нові дані з газетних та журнальних статтів, споминів, звідомлень окремих осіб та установ, про які ми вже згадували, і т. и. Вміло складені нариси з історії просвіти та культури Харкова, а тим самим і Слобожанщини досі ще не втратили свого значіння, бо тільки на підставі їх можна скласти повне та яскраве уявління про ці питання. На особливу увагу заслуговують багатством нових даних нариси про красне письменство, театр та мистецтво в Харкові XIX в. (розд. 21—24 у II т.).

У першому та другому томах є цікаві розділи „Бытъ и нравы харьковскаго общества“, де Дм. Йв. на підставі старанно зібраних даних із споминів та інших джерел малює побут та звичаї різних груп харківського громадянства. У розд. 16-м т. I-го Дм. Йв. малює побут харківських козацьких полковників, середньої та нижчої верстви міської людности, коли різниця в житті вершків та низів громадянства мала швидше кількісний характер, аніж якісний, справжня-ж різниця зайшла в пол. XVIII в., коли Харків став губерським містом, і народні українські риси збереглися були в житті тільки міщан та цехових. У розд. 27-м т. II-го Дм. Йв. дав яскраву картину життя і звичаїв різних груп людности XIX в.: шляхти, купецтва, духівництва, міщан, цехових; перед читачем як у цьому розділі, так і в відповідному розділі першого тому проходять, як живі, постаті представників вищої класи XVIII та XIX в. Цікавий так само кінцевий розділ тому другого, де наведено відзиви про Харків деяких сучасників, що одвідали його протягом XIX в.

У наше завдання не входить зупинятися на оцінці розділів, що їх написав Д. П. Міллер: високу оцінку його праці дав сам Дм. Йв. Можна сказати, що „Історія г. Харькова“ якою справді може пишатися й досі теперішня столиця України, назавсиди збереже своє значіння, як історична монографія, що дає докладне та яскраве уявління про історію цього міста протягом двох віків.

Своїм глибоким знанням минулого Слобожанщини Дм. Йв. як ніхто инший, був підготований до праці над написанням систематичної історії тієї країни, де доля судила йому багато та плодо-

творче працювати. Скласти історію цього краю було давнє бажання Дм. Йв., яке пощастило здійснити тільки після революції 1917 р., коли повстала пекуча потреба задовольнити інтерес до історії рідного краю, що прокинувся у слобожанському суспільстві. І от на замовлення видавництва „Союз“ Дм. Йв. написав „Історію Слобідської України“ (Харків, 1918). Своєю працею, як про це сказано в передмові, Дм. Йв. хоче допомогти поширенню самосвідомости серед слобожанської людности. Ця історія, як гадав Дм. Йв., повинна бути „справжньою історією народу — його подій, його життя, його горя, його радощів, думок, мрій та надій і знов таки всього народу — усіх його колишніх станів: і козацтва, і його старшини, і поспільства, і міщанства, і духовенства, з їх матеріяльними здобутками, просвітою і культурою, з усім національним обличчям“¹⁾. Це перша науково-популярна історія Слобожанщини, написана на підставі історичних джерел і праць; для цієї історії Дм. Йв. використав усю відповідну літературу — праці свої та інших дослідників, а надто архівні матеріяли. Деякі розділи цієї праці являють собою спеціальні нові розвідки: це розділи 4, 5, 8, у значній частині 10 (автономія, соціальний устрій і суспільні стани, земельна власність, духівництво, церкви та монастирі), бо в своїх попередніх працях Дм. Йв. не доводилося спеціально торкатися цих проблем, окрім питання про церкву та духівництво. Для інших розділів „Історії“ Дм. Йв. користувався своїми попередніми численними працями з історії Слобожанщини, але мало не завжди доповнював їх новими даними.

У 13 розділах „Історії“ (306 стор.) Дм. Йв. дає систематичний огляд історичного процесу Слобожанщини, починаючи з її залюднення; далі автор знайомить з політичним устроєм, соціальним та економічним укладом, побутом людности, освітою і письменством, церковним життям. Окремі розділи присвячено таким питанням: боротьба з татарами, вибори до Катерининської комісії і накази слобожанських представників, Г. С. Сковорода, Харків, як українське місто. Свій виклад автор доводить до XIX в., тільки в останньому розділі, говорячи про національне відродження, Дм. Йв. короткими рисами розповідає його історію протягом XIX і початку XX в. Цей розділ Дм. Йв. кінчає побажанням, щоб українська культура зростала та ширилася. „Нехай усім народам живеться вільно на Україні... бо національний ґрунт потрібен для кожної нації, „не може бути зневажений на своїй рідній землі (як це було раніше) той український народ, котрий заселив її, захистив од ворогів і довгі часи поливав своїм трудовим потом... Працю на користь народу повинні нести і сам народ і його інтелігенція“²⁾. В оцих словах висловив Дм. Йв. свій погляд на національне питання на Укра-

¹⁾ Д. І. Багалій, „Історія Слобідської України“, стор. 4.

²⁾ Ibid, стор. 300.

Іні, до якого він дійшов у результаті своєї довголітньої наукової та громадської праці.

В пореволюційні роки повернувся Дм. Йв. до однієї теми з культурного життя Слобожанщини, що її він старанно вивчав, як ми бачили, передніш. Повернувся, щоб усебічно, ґрунтовно, як це вміє робити Дм. Йв., вивчити її, „звести підсумки того що було зроблено наукою“¹⁾ в цій галузі. Ця тема — „український мандрований філософ Г. С. Сковорода“. Таку назву має монографія Дм. Йв., яку він виготовував до юбілею Сковородинського 1922 р., коли зминуло 200 років, відколи був народивсь наш філософ. Цю велику розвідку (24 арк.) видано за постановою українського Раднаркому.

Ця розвідка є наслідок пильних й любовних дослідів над особою Сковороди та його літературною спадщиною на підставі як власних дослідів Дм. Йв., так і чималої про „старчика“ літератури. „Моя розвідка — каже Дм. Йв. — допоможе читачеві вияснити собі стан питання про Сковороду в сьогочасній літературі“²⁾. Праця Дм. Йв., знайомить докладно з особою Сковороди, його життєписом, поглядами на нього сучасників і пізніших учених, що цікавилися оригінальною постаттю народнього філософа; в окремих розділах розглянено відповідність Сковородинської науки та життя й вплив його на всі стани тодішнього українського суспільства — духівництво, шляхту та селянство. Такий зміст 1-ої частини розвідки. 2-га частина починається з критичної оцінки видань творів Сковороди. У двох дальших розділах Дм. Йв. наводить зміст філософських та літературних творів Сковороди в найзрозумілішій формі остільки докладно та ясно, що для багатьох, хто не ставить своїм завданням спеціально вивчати праці Сковороди в оригіналі, виклад Дм. Йв. заступає читання самих творів; тут-же розглянено питання про мову й стиль Сковороди, а так само його місце в історії українського письменства. Дм. Йв. поділяє думку акад. С. О. Єфремова, що Сковорода „стоїть на межі старої і нової доби в історії українського письменства... А що-до ідейного змісту, тут вже він виступає перед нами, яко великий реформатор, навіть революціонер, що нагадує нам про будуччину — про українське народолюбство шевченківських часів або навіть українських народників 60-х років“³⁾.

В останніх розділах розвідки мова йде про погляди на науку Сковороди його сучасників і колишніх біографів, а так само деяких учених і загальну філософську концепцію Сковороди. Наприкінці Дм. Йв. ставить питання, яке значіння має особа і філософія Сковороди для сучасного моменту так несхожого на той, коли жив і навчав старчик. Розглядати його тепер треба, „як культурного

¹⁾ Д. І. Багалій, Український мандрований філософ Г. С. Сковорода. ДВУ, X. 1926, стор. 6.

²⁾ Ibidem, стор. 7.

³⁾ Ibidem, стор. 311.

діяча, що закликав усі класи до пробудження.. Для сучасного соціалістичного суспільства має вагу його думка про погодження своїх обов'язків з громадськими, та його рішуча відмова від власности¹⁾. Розвідка Дм. Йв. про Сковороду цікава для нас ще тим, що в ній відбився новий підхід до розуміння та тлумачення історичних явищ, до якого дійшов Дм. Йв.

Оцей новий підхід полягає в матеріалістичному розумінні історії. Він не помітний ще в „Історії Слобідської України“, і в працях Дм. Йв. з історії Слобожанщини виявляється вперше в розвідці про Сковороду: у першому розділі цієї праці Дм. Йв. освітлює особу Сковороди „з соціологічного та матеріалістичного марксистського погляду“²⁾ на соціально-економічному тлі тієї епохи, коли жив і учив „мандрований філософ“. Але марксистська соціологія дає тільки загальну канву розвитку історичного процесу і завдання історика-дослідника, як гадає Дм. Йв., полягає в тому, щоб заповнити її живим конкретним змістом: „фактичну підставу й доказ треба всетаки — каже він — брати з першорядних джерел, критично оброблених і перевірених“³⁾.

Ми ознайомились з науковим скарбом Дм. Йв. з історії Слобожанщини, що він його подарував українській історіографії. Історію Слобожанщини XVII—XVIII в., а так само почасти і XIX не можна вивчати, не звертаючись постійно до праць Дм. Йв., чи то буде питання з історії залюднення, економіки, культури, чи якое інше, бо-ж він склав систематичний огляд історичного процесу Слобожанщини. Українська історична наука завсіди буде згадувати з подякою велику заслугу Дм. Йв. у справі дослідження минулого однієї з частин Української землі — Слобідської України.

¹⁾ Д. І. Багалій, о. с., стор. 374.

²⁾ Ibid., стор. 11.

³⁾ Перша спроба начерку історії України на тлі історичного матеріалізму („Червоний Шлях“, 1923. № 9, ст. 149).